

James Turrell

en de kunst van licht

James Turrell is een kunstenaar die werkt met licht en ruimte. Henk van der Geest volgt hem al jaren en zag, of beter onderging zijn nieuwe werk Bindu Shards. Aanleiding voor een artikel over een van de grootste kunstenaars van onze tijd.

Impressie van wat Turrell een 'Ganzfeld' noemt.

| © JAMES TURRELL, FOTO: © HOLZHERR |

Bindu Shards is een nieuw werk van James Turrell. Van buiten ziet het eruit als een ruimteschip uit een sciencefiction film: een witte bol met een doorsnede van ongeveer vier meter. In de cabine is plaats voor één persoon. Je wordt begeleid door een assistent in een witte doktersjas en op een bed in de witte koepel geschoven. Eenmaal binnen heb je geen besef meer van ruimte. Er zijn geen wanden, geen plafond, je weet niet meer hoe groot het is. Turrell noemt dit een Ganzfeld. Afgelopen zomer was Bindu Shards te zien bij de tentoonstelling *SEE! COLOUR!* in het Zweedse plaatsje Järna, vijftig kilometer onder Stockholm (1). Bij een eerdere tentoonstelling in Londen was de koepel 24 uur per dag bezet, en ook in Järna moest je via internet reserveren en extra entree betalen. Maar tijdens ons bezoek eind augustus met het iLo en vijftien meereizende gasten, was het gelukkig lang niet zo druk. Sommige deelnemers zijn er zelfs twee keer in geweest. In Järna hadden we de keuze uit een 'soft' en 'hard' programma van elk vijftien minuten, feitelijk de twee delen van de oorspronkelijke cyclus van een half uur. Een koptelefoon met geluid zorgt dat je geheel afgesloten bent van de buitenwereld. In de koepel onderga je een beleving door licht, op basis van de nieuwste inzichten op neurologisch gebied. Het toepassen van leds maakt het mogelijk zó snel met kleuren te knippen dat daardoor een andere staat van bewustzijn wordt opgewekt. Zelf voelde ik het als een soort brainwash, alsof je hersenen worden geherprogrammeerd. Dit is natuurlijk niet zo: je neemt de beelden waar die in je hersenen worden gegenereerd terwijl je in een staat komt die lijkt alsof je bijna in slaap valt. Het begint met een prettige blauwe kleur maar al snel beginnen de meest verzadigde kleuren groen en rood te wisselen, wat later te knippen. Ik zag kristallen, oneindige ruimten, bloemen, sterrenhopen en wat dies meer zij. Continu wisselende ruimten en beelden trekken aan je voorbij. Uiteindelijk vraag je je af of wat je zag echt was of dat de beelden zich uitsluitend in je hersens hebben gevormd.

Hersengolven

Sommige effecten die optreden in de koepel van Bindu Shards zijn al langer bekend als het Purkinje-effect, genoemd naar de Tsjechische wetenschapper Jan Evangelista Purkinje (1787 - 1869) die ze het eerst omschreef. Het effect treedt op bij de overgang van fotopisch naar scotopisch zien, in het zogeheten mesopische gebied. Fotopisch zien we met de kegeltjes waar we kleuren mee waarnemen en waardoor we scherp kunnen zien. Scotopisch zicht is wanneer er zo weinig licht is dat we alleen met de staafjes

kunnen zien: contrasten van zwart en wit, geen kleur. Het mesopisch gebied is het overgangsgedebied. De kegeltjes zijn het meest gevoelig voor licht van 555 nm, groen-geel licht. De staafjes reageren meer op groen-blauw licht van rond 500 nm. Precies die faseverschuiving van kleur in het mesopische gebied geeft een grote stimulatie in de waarneming. In de koepel hebben je ogen geen andere referentie dan het licht in de koepel. Het knippen van het licht in de frequenties van hersengolven (tussen 0,5 en 80 Hz) in combinatie met het geluid dat in bepaalde frequentiegebieden speelt, veroorzaakt deze voorspelbare en herhaalbare reacties. Laatst in de trein zat ik tegen de zon in te kijken met mijn ogen dicht. De palen van de bovenleiding gaven korte, donkere impulsen. Ik zag soortgelijke effecten!

Turrell en Nederland

James Turrell gebruikt licht als penselen om te schilderen op het canvas dat zich in ons hoofd bevindt. Waarneming en beleving zijn het doel van zijn artistieke creaties. Je zou hem kunnen omschrijven als een 'minimal artist' maar dat doet hem onrecht. Zijn werken zijn geconstrueerd met grote precisie en op basis van vooraf uitgedachte resultaten. Licht is zijn obsessie en wanneer je - lichtontwerper of niet - één van zijn werken betreedt, word je met dezelfde obsessie begiftigd. Turrell: 'Mijn wens is om een situatie te creëren waarin ik je bij de hand kan nemen om je iets te laten zien. Ik ben geïnteresseerd in licht door mijn belangstelling voor onze spirituele achtergrond en de dingen die ons raken. Mijn artistieke drijfveer is het licht zelf, niet als de veroorzaker van het inzicht maar als het inzicht zelf.' Turrell is sterk beïnvloed door het werk van Marcel Minnaert *Licht en Kleur in het Open Veld*, dat fenomenen in de natuur onderzoekt en beschrijft. Daarop baseert hij zijn skyspaces en observatoria. Een daarvan is *Hemels Gewelf*, een recent gerestaureerd werk in Kijkduin bij Den Haag. Ook in Nederland te zien is *Wedgework III*. Dit dateert uit 1969 maar is in 1992 gereconstrueerd voor museum De Pont in Tilburg. In dit werk zijn tl-buizen in koven verwerkt zodat het geprojecteerde licht als een wig de ruimte doorsnijdt. Het licht lijkt tastbaar, maar maakt niets anders zichtbaar dan zichzelf. Het licht wordt zelf object. Meer van Turrell is in Nederland meestal niet te zien. Een band is wel dat Edy de Wilde, toenmalig directeur van het Stedelijk Museum, James Turrell in 1976 een grote solo-tentoonstelling gaf die zijn kunstvorm internationaal op de kaart heeft gezet. In Järna werden naast Bindu Shards nog verschillende werken van Turrell ►

'Turrell schrijft een lichtscenografie voor de ruimtes die hij ontwerpt'

James Turrell met op de achtergrond Roden Crater. Hij kocht de vulkaan in 1979 en is sindsdien bezig om er een observatorium te laten bouwen.

| FOTO: © JAMES TURRELL, FOTO HOLZHERR |

tentoongesteld waaronder een skyspace gedoopt *Outside Insight*, het ganzfeld *Amrta* (gebaseerd op een eerder project in Wolfsburg en hier 18 x 12 x 10 m groot), een *Wedgewerk*, een *DarkSpace*, een *Tall Glass*, vier hologrammen en een tentoonstelling over zijn gigantische werk aan Roden Crater.

Roden Crater

Het grootste en waarschijnlijk levensoverstijgende project van Turrell (hij is 68) is de bouw van een observatorium in de woestijn *Painted Desert* in Arizona. In een uitgedoofde vulkaan, de Roden Crater, laat hij kamers en tunnels graven voor de waarneming van hemelse fenomenen, zoals de opkomst van zon en maan, het observeren van het zonlicht (dat ruim acht minuten oud is voor het de aarde bereikt), maar ook van sterrenlicht dat van buiten ons zonnestelsel komt en dat zelfs ouder is dan de aarde. De krater ligt op een hoogte van ruim twee kilometer. Op deze hoogte en in de schone atmosfeer van Arizona, waar de zon minstens driehonderd dagen per jaar schijnt, wordt de waarneming niet door het weer verstoord. Het is er absoluut donker. Het project is van een mythische omvang en als het observatorium klaar is kan het gerangschikt worden onder soortgelijke architecturale observatoria zoals Stonehenge in Engeland, Abu Simbel in

Egypte, Angkor Wat in Cambodja, Guguan Xiang Tai in Peking en Jaipur in India.

James Turrell over Roden Crater

'Ik werk met licht en ruimte en het is altijd bijzonder om met natuurlijk licht te werken. Wat ik [in Roden Crater] wil doen is een ruimte scheppen en daarin het licht dat hier vanzelfsprekend aanwezig is toe passen. Ik ben op zoek naar de meest fijnzinnige kwaliteiten van licht zoals het maanlicht dat heeft. Er komt bijvoorbeeld een ruimte waarin je je schaduw kunt zien in het door Venus geworpen licht. Ik wil ook het licht van de sterren verzamelen dat niet alleen van buiten ons zonnestelsel vandaan komt, zoals bijvoorbeeld het licht dat komt van onze zon dat gereflecteerd wordt door de maan of een andere planeet, maar juist het licht dat straalt uit sterrenstelsels waarin het oude licht heerst dat van verder komt dan ons eigen melkwegstelsel. Dat is licht van minstens drie en een half miljard jaar oud. Licht dat ouder is dan ons eigen zonnestelsel. Het is mogelijk om dat licht bijeen te sprokkelen, al zijn er heel wat sterren voor nodig en goed zicht op het oudere heelal, afgewend van de melkweg. Je kunt dat licht echt naar binnen halen. Het is een gemengd soort licht en het heeft een rood-zweem waardoor het licht een andere tint heeft

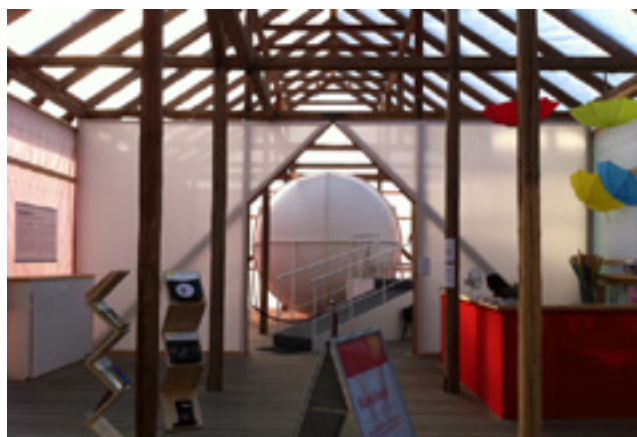
dan waar we normaal aan gewend zijn. Dit kun je alleen doen op plaatsen zoals deze, waar je een goede donkere hemel hebt. Het beschikbaar hebben van dit oude menglicht naast vers licht - het licht van acht en een halve minuut oud dat van de zon komt - is als Beaujolais en daarna de smaak van een fijne gerijpte grand cru. Ik bezie licht op die manier, omdat het fysieke gevoel, zoals we wijn proeven, de kwaliteit is die ik wens. En hier [in Roden Crater] is de plaats waar je op die manier met licht kan omgaan.'

Piloot

De fascinatie van Turrell is terug te voeren op zijn afkomst, opvoeding en zijn ervaringen als piloot. Hij is geboren in Pasadena (Californië) in 1943 en groeide op in een familie van Quakers met een sterke godsdienstige en spirituele traditie. Tijdens zijn studie richtte hij zich op psychologie en wiskunde, later volgde hij een kunstvakopleiding. In de zestiger jaren maakte hij deel uit van een groep kunstenaars waaronder Douglas Wheeler, Robert Irwin, Eric Orr en Bruce Nauman, die tot de Light and Space Movement behoorden. Het kunstwerk als object had voor hen afgedaan. Zij onderzochten waarneming, visuele ervaringen en fenomenen. In 1973 nam hij deel aan een Art and Technology Program van het Los Angeles County Museum, waar hij fenomenen in de waarneming bestudeerde. Turrell had zijn vliegbrevet al toen hij 16 was en heeft zijn hele leven gevlogen. Hij hielp Tibetanen de Himalaya over vluchten en was op zeker moment zelfs betrokken bij spionagevluchten, die op twintig kilometer hoogte vliegen. Tijdens het blindvliegen in omstandigheden met beperkt zicht, en ook bij het veranderen van vliegrichting observeerde hij fenomenen die je in relatie met zijn kunstvorm kunt brengen. Nog steeds vliegt hij in een privévliegtuig en op zijn vele vluchten in het zuiden van de VS heeft hij ook Roden Crater gevonden. Een andere ervaring is de periode die hij in de gevangenis doorbracht, omdat hij dienstweigeraars had geholpen tijdens de oorlog in Vietnam. Door zich zo te gedragen dat hij in eenzame opsluiting terecht kwam, vooral om aan zijn medegevangenen te ontkomen, heeft hij lange uren in het pikkedonker doorgebracht. Al die ervaringen hebben bijgedragen aan de kunst die wij nu van hem kennen.

Lichtscenografie

Turrell, zou je kunnen zeggen, schrijft een lichtscenografie voor de ruimtes die hij ontwerpt. De uitvoering schrijft hij uiterst nauwkeurig voor, je moet beslist niet afgeleid worden door gebrekkige details van de ruimte, anders werkt het niet. Vele uren heeft zijn assistent in het werk *Dark Space* doorgebracht met het uitsluiten van alle licht, en het inregelen van het hele kleine beetje licht dat zorgt voor het gewenste effect. Lichtontwerpers verwijzen regelmatig naar Turrell. Wat is de relatie van deze kunst met theater? Theater, ook belevingstheater, is een samenspel van disciplines. Terwijl Turrell ongelooflijk precies is in de 'scenografie' van zijn werk omdat het niets anders verdraagt dan precies te zijn wat het is. Al het andere leidt af van waar het hem om gaat, de waarneming op de grens van zien en dromen. Als we de parallel met scenografie trekken, dan is het vanuit de onbereikbare wens van de scenograaf om door het beeld de voorstelling in zijn geheel tot uitdrukking te brengen, zonder dat acteurs nodig zijn om het

De witte bol van Bindu Shards in het Zweedse Järna. | FOTO: © HENK VAN DER GEEST |

Skyspace. | FOTO: © JAMES TURRELL, FOTO HOLZHERR |

spel te spelen. Daarbij gaat het Turrell niet om de esthetiek van de ruimte, maar uitsluitend om de beleving die door licht, en door licht alleen, wordt veroorzaakt. ◀

Werk van James Turrell zien kan in Kijkduin (Den Haag) en Museum De Pont (Tilburg). In Europa onder meer in Unna (D) en Tate Modern (Londen). In 2012 komt er in New York een grote overzichtstentoonstelling in het Guggenheim die daarna naar Los Angeles en Houston reist.

(1) De tentoonstelling SEE! COLOUR! plaatste de werken van James Turrell in een context van kunst, wetenschap en filosofie met experimentele opstellingen rond de kleurtheorieën van Newton en Goethe, en een expositie met tekeningen van Rudolf Steiner en werk van de Zweedse kunstenaar Hilna Af Klint.